

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԷՐՁՐՈՒՄԻ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐԸ

1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը ցավալի հետևանքներ ունեցավ թե՛ արևելահայության և թե՛ արևմտահայության համար, թեպետ նույն թվականի դեկտեմբերի 29-ին խորհրդային կառավարությունն ընդունեց «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը, ըստ որի՝ Ռուսաստանը ճանաչեց գրավյալ Թուրքահայաստանի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, այն է՝ սեփական պետություն ստեղծելու արևմտահայերի իրավունքը:

Արևմտյան Հայաստանից ռուսական զորքերի վաղաժամ դուրս բերման բոլշևիկյան իշխանությունների քաղաքականության, իսկ ավելի ճիշտ՝ արդեն դեկտեմբերի սկզբից տարերայնորեն սկսված համատարած դասայրության արդյունքում հայ ժողովուրդը կրկին հայտնվեց թուրքական ներխուժման վտանգի առջև: 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Երզնկայում կնքված զինադադարի ընձեռած հնարավորությունից օգտվելով՝ թուրքերը վերադասավորեցին իրենց ուժերն ու փետրվարի 12-ին անցան լայնածավալ հարձակման և կարճ ժամանակահատվածում վերագրավվեցին Արևմտյան Հայաստանի տարածքը:

Թուրքերի առաջխաղացման առաջին օրերին, հենց այդ անելանելի իրավիճակում՝ 1918 թ. փետրվարի 13-ին Էրզրումում (Կարին) հռչակվեց Հայաստանի անկախությունը: Հայկական պետականության վերականգնման մասին գրավոր հռչակագիրն ազդարարեց Էրզրումի կայազորի պարետ գնդապետ Արսեն Թորգոմը¹. «Եվ ահա 1918 թ. Յունուար 30-ին (հ.տ.) պայծառ ու ցուրտ առավոտ մը կը հռչակուէր «Թորգոմեան Անկախութիւն»ը, գրաւոր յայտարարութեամբ մը: Անկախ եւ Ազատ Հայաստան, Կարինը հայոց մայրաքաղաք»²:

1919 թ. աշնանն ԱՄՆ սենատում քննարկվում է հայության համար չափազանց կարևոր խնդիր՝ Հայաստանում խաղաղության պահպանման հարցը: Դրա շուրջ լսումներն անցկացվել են սեպտեմբերի 27-ից հոկտեմբերի 10-ը սենատի Արտաքին Հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում³: Լսումների հիմ-

¹ Արսեն Թորգոմը (Արշակ Երվանդյան) 1918 թ. սկզբին Անդրանիկի ու Հ. Զավրիևի կողմից նշանակվել է Երկրապահ զորամասի Ա գնդի հրամանատար և ուղարկվել Էրզրում:

² Ղ. Չ ա ր ր զ. Հուշամատյան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Բեյրութ, 1957, էջ 502-503:

³ Տե՛ս Maintenance of Peace in Armenia. Hearings before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate. 66th Congress. First Session on S. J. R. 106, A Joint Resolution for the Maintenance of Peace in Armenia. Printed for the use of Committee on Foreign

քում սենատոր Ջ. Շ. Ուիլյամսի կողմից սեպտեմբերի սկզբին սենատին ներկայացրած Հայաստանին զորքով, զենքով ու զինամթերքով օգնելու բանաձևն էր⁴: Լսումներին հանդես է եկել 13 վկա՝ ամերիկացիներ ու հայեր, ովքեր պաշտպանում էին բանաձևը և պնդում՝ Հայաստանին օգնություն տրամադրելն անհրաժեշտ էր ու անհետաձգելի:

Որպես վկա հանդես է եկել նաև Էրզրումի կայազորի պարետ գնդապետ Արսեն Թորգոմը, ով ենթահանձնաժողովին ներկայացել է որպես զեներալ⁵ Արսեն Թորգոմ: Պաշտպանելով Հայաստանին ռազմական օգնություն հատկացնելու Ուիլյամսի բանաձևը՝ նա անդրադարձել է 1918 թ. փետրվարի 13-ին Էրզրումում Հայաստանի անկախության հռչակմանը և ենթահանձնաժողովին հանձնել հռչակագրի տեքստն անզերեն թարգմանությամբ: Վերջինս ամբողջությամբ ներառվել էր ենթահանձնաժողովի լսումների արձանագրության մեջ: 1919 թ. վերջերին լսումների նյութերը լույս են տեսել առանձին գրքույկով:

Հրապարակվող հռչակագիրն առաջին հերթին կարևորվում է նրանով, որ մեկ անգամ ևս հաստատում է՝ 1918 թ. մայիսին Հայաստանի անկախության հռչակումն ու Առաջին հանրապետության ի հայտ գալը պատահականություն կամ հանգամանքների բերումով չէր: Դա հասունացած անհրաժեշտություն էր ու պիտի իրականանար՝ ելնելով հայերի սեփական պետություն ունենալու իրավունքից ու մեծ ձգտումից, որը կապված էր և անմիջականորեն բխում էր, պատմական Հայաստանում նախորդիվ տեղի ունեցած՝ մեկը մյուսին հաջորդող իրադարձություններից, ինչպիսիք էին՝ Ժամանակավոր կառավարության կողմից Արևմտյան Հայաստանում մտցրած հատուկ վարչաձև զեներալ-կոմիսարությունը, “Թորքահայաստանի մասին” հրովարտակը, “Թորգոմյան հռչակագիրը”:

1918 թ. փետրվարի 13-ին Էրզրումում ազդարարված Հայաստանի անկախության հրապարակվող հռչակագրի տեքստն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանա-

Relations, Washington, Government Printing Office, 1919, pp. 60–62 (*այսուհետ՝ Maintenance of Peace in Armenia*), pp. 1–125.

⁴ Congressional Record, vol. LVIII, pt. 5, pp. 5067; Maintenance of Peace in Armenia, p. 3; Ջ. Գ ի Ր ա կ ո ս յ ա ն. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), Երևան, 1972, էջ 566:

⁵ Հռչակագրի տեքստի տակ գրված է Արսեն Թորգոմի անունը որպես գնդապետ: Վերջինս հաջորդում է կարճ բացատրական հետգրություն, ուր Թորգոմը հայտնում է, որ հռչակագրի ազդարարումից անմիջապես հետո նրա կորպուսի զինվորներն ողջունեցին իրեն որպես “Հայաստանի առաջին զեներալ”: Շարունակելով հետգրությունը՝ Թորգոմը նշում է, որ ուրախությամբ և հպարտությամբ է ընդունել այդ կոչումը: Հետևաբար, հետգրությունից հետո, հռչակագրում երկրորդ անգամ տեղ է գտել Թորգոմի անունը՝ այժմ արդեն որպես զեներալ Թորգոմ:

ռուսյան մեջ⁶: Հռչակագրի հայերեն տեքստը թարգմանություն է անգլերեն աղբյուրից, այն է՝ ԱՄՆ սենատի 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների փաստաթղթերի հրապարակված նյութերից⁷:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿԱԳԻՐ
ԿԱՐԻՆ (ԷՐՁՐՈՒՄ) 31 ՀՈՒՆՎԱՐԻ (13 ՓԵՏՐՎԱՐԻ), 1918 Թ.,
ԶՈՐՔԻ, ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ժողովրդական առասպելը, որն այնքան թանկ է մեր սրտերին, ներկայացնում է Բաբելոնյան աշտարակաշինության ժամանակաշրջանը՝ որպես մեր ազգի առաջացման և առաջին անկախության ժամանակաշրջան:

Հայկր, ում անունը մենք կրում ենք, չկամեցավ ենթարկվել գոռոզ Բելին և հեռացավ Բաբելոնից: Ու երբ այս բռնակալ տիրակալը հետապնդեց “Նահապետին”, Հայկր խիզախորեն նրան ընդառաջ գնաց և սպանեց նրան Վանա լճի մերձակայքում՝ Հայերի հովիտ (Հայոց Ձոր) կոչվող շրջանում:

⁶ Հռչակագրի մասին տե՛ս՝ Վ. Թոթոնվենց (Ա. Մարմարեան). *Զոր. Անդրանիկ Եւ Բւր Պատերազմները*, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 311–312, 315–316, Ա. Թէրզիպաշեան. *Անդրանիկ, Փարիզ, 1942*, էջ 332–333, Գ. Կարինյան. *Ազգային հերոս Զոր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Փարիզ, 1953*, էջ 71, Վ. Փափազյան. *Իմ Յուշերը, հ. Բ, Պեյրուք, 1953*, էջ 467, Ղ. Չարբազ. *նշվ. աշխ., էջ 502–503*, “Armenian Review”, Watertown, Massachusetts, 1980, vol. 33, № 4, pp. 441–443; *Հայկական Հարց, Հանրագիտարան, Երևան, 1996*, էջ 136, Հ. Այվազյան. *Զորավար Անդրանիկ և Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 2004*, էջ 133, Ռ. Գ. Հովհաննիսյան. *Հայաստանի Հանրապետություն, Վերսալից-Լոնդոն 1919–1920, հ. II, Երևան, 2014*, էջ 455, R. G. Hovannisian. *From Versailles to London, 1919–1920*, vol. II, Berkley-Los Angeles-London, 1982, p. 381; P. Г. Ованисян. *Международные отношения Республики Армения 1918–1920*. Ереван, 2007, с. 277; Գ. Մախմուրյան. *Նախիջեւանն ըստ Մ. Նահանգների Պետարտուղարութեան եւ Հայաստանի ազգային արխիւի փաստաթղթերի (1918–1920)*.– “Հայկազեան Հայագիտական հանդես” (Բեյրութ), 2017, հ. 37, էջ 210–211, տե՛ս նաև <https://sci.academia.edu/GayneMakhmourian>; Г. Махмуриян. *Армения в политике США 1917–1923 гг.* Ереван, 2018, с. 251–252.

⁷ *Maintenance of Peace in Armenia*, p. 60–62. *Հումանների նյութերը հրատարակվել են “Armenian Review”, 1980, vol. 33, № 4, pp. 441–443; 1981, vol. 34, № 1, pp. 46–79; № 2, pp. 199–217; № 4, pp. 412–427. “Maintenance of Peace in Armenia” գրքույկի համակարգչային շարվածքը տե՛ս նաև՝ <https://ia700408.us.archive.org/19/items/maintenancepeac00relagoog.pdf>.*

Այսպիսով, ազատության և արդարության գաղափարն է ուղղորդել մեր ժողովրդի ծագումը, և այս գաղափարը հաղթանակեց:

Բայց պայքարի միջոցով էր, որ հին հայերը ձեռք բերեցին իրենց անկախությունը: Եվ կրկին պայքարի միջոցով է, որ ավելի քան քսան դարերի ընթացքում Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը, իսկ ավելի ուշ Կիլիկյան Հայաստանը, որն այնքան փառահեղ էջեր է պարգևել խաչակիրների պատմությանը, ինքնակազմակերպվել և զարգացել են:

Հայ ազգի գոյությունն ամփոփված է մեկ բառում՝ Գոյամարտ: Մշտական չդադարող պայքար, հաճախ հաղթական, ավելի հաճախ անհավասար և վշտալի, քանի որ թշնամիները Հայաստանի շուրջբոլորը բազմաթիվ են: Մակայն հաջողության փուլերի ընթացքում, ինչպես նաև ամենասարսափելի անհաջողությունների շրջաններում, երբ ամեն ինչ թվում է կորած, հավատը չի լքում հայերին, և հայերը չեն հրաժարվում պայքարից:

Այսպես է դարերի վայրիվերումները ճեղքելով աշխարհի ամենահնագույն ազգերից մեկը վերապրել շատ այլ հզոր ազգերի, որոնք պայքարել էին նրա դեմ:

1375 թ. ապրիլի 16-ին Կիլիկիան՝ Հայկական տիրապետությունների զարդը և մեր անկախության ապաստանը, ընկավ թշնամու հարվածներից:

Ենթարկվելով կոպիտ ուժին, բայց երբեք չհնազանդվելով հայ ժողովուրդը երբեք չպատվազրկեց իրեն:

Հարտ իրենց բարոյական անկախությամբ և վստահ իրենց ապագայի հանդեպ՝ հայերը հինգուկես դարերի ընթացքում շարունակել են իրենց պայքարը հանուն ազատության:

Այս պայքարի վերջին փուլն ստիպեց ողջ աշխարհը ցնցվել սարսափից և հուզվել հիացմունքից:

Ոչ մի գրիչ, ոչ մի բառ չէր կարող նկարագրել հայերի սահմոկեցնող նահատակությունն այս վերջին քառասուն տարիների ընթացքում: Որպես անմեղ զոհ, հայ ժողովուրդը հառաչել և տառապել է կառավարման այդ ամենաբարբարոս ձևի՝ թուրքական ռեժիմի տակ:

Մի հրեշավոր կառավարություն, որը ստանձնել էր՝ պարբերական կոտորածների և զանգվածային տեղահանությունների միջոցով մեր ազգի ոչնչացումը:

Բոսֆորի ամերից մինչև Կովկասի սահմանագիծ և Սև ծովից մինչև Միջերկրական՝ հայ արյունը թափվել է հեղեղի պես:

Չորս տարի է, ինչ Գերմանիան հրահրեց համընդհանուր պատերազմն աշխարհի գերիշխանությունը որոշելու համար, և ինչպես Բելգիան, Լեհաստանը, Սերբիան, Մոնտենեգրոն իրենց կամքից անկախ նետվել էին արյունալից ասպարեզ, նույն կերպ Հայաստանն արժանացավ դաժան վերաբերմունքի:

Մեր եղբայրներից և քույրերից հարյուր հազարավորներն ստորաբար կոտորվել են, մյուսները դանդաղ մահ են գտել Սիրիայի ու Միջագետքի անապատներում:

Հայաստան երկիրը՝ ժամանակին այնպես ծաղկուն, այժմ վերածվել է ավերակների ու ավերածությունների երկրի:

Բնչպես ծաղկուն անտառ, որը վանդալներն երազում էին հատել, հայ ազգն անխղճորեն ոչնչացվել է:

Այս ազգը տեսել է իր շուրջն ընկնող զավակների սարսափելի քանակը: Բայց անտառի կոճղերից նոր շիվեր են ծլել, որոնք արդեն բարձրացրել են դեպի երկինք իրենց դալար ճյուղերը՝ լի կյանքով:

Հայ ազգը, չնայած իր կրած ողջ անարդարությանը, չնայած բոլոր կոտորածներին, բոլոր դավաճանություններին, կատարյալ լքվածությանը, չէր ցանկանում մահանալ:

Այդ ազգը կապրի:

Չնայած մեր սրտերը կծկվեցին Ռուսաստանի հսկայական ողբերգությունից, ինչը կաթվածահար արեց մեր ուժը, մենք՝ հայերս, այնուամենայնիվ, նետվեցինք առաջ, թեկուզ և քիչ՝ բոլոր կողմերից, դեպի մեր հին հայրենիքը՝ պաշտպանելու մեր ժողովրդի խղճահար մնացորդները, այն ժողովրդի, որը չի հուսահատվի, և որը սպասել է հինգուկես դարերի ընթացքում՝ տառապելով և արյան մեջ լողալով, իր վերջնական ազատագրման ժամին:

Այսօր այդ ժամը, ի վերջո, եկել է:

Հայ ժողովրդի անունից, բոլոր նահատակների անունից, ովքեր տառապել են մեր երկրում, արդարության, իրավունքի և ազատության ամենասուրբ սկզբունքների անունից ես՝ գնդապետ Թորգոմս, հայկական կորպուսի հրամանատարս և Կարինի (Էրզրումի) կայազորի պետս, այսօր Ձեր առաջնորդը, վաղը՝ Ձեզ հավասարը, հոչակում եմ Հայաստանի անկախությունը:

Կեցցե՛, ազատ Հայաստանը:

Կեցցե՛, հայկական բանակը:

Կեցցե՛, հայ ազգը:

Կեցցե՛ ն մեր մեծ և ազնիվ դաշնակիցները:

Կեցցե՛, նրանց փառավոր զինուժը:

Վա՛յ նրանց, ովքեր կհամարձակվեն ձեռք բարձրացնել մեր ծնվող ազատության վրա:

Կարին (Էրզրում), 31 հունվարի (13 փետրվարի), 1918 թ.

Գնդապետ Թորգոմս

Այս փաստաթղթի ընթերցման արարողությունից հետո իմ հայկական կորպուսի սիրելի զինվորներն ինձ ողջունեցին որպես “Հայաստանի առաջին գեներալ”:

Ես ընդունեցի այս կոչումն ուրախությամբ և հպարտությամբ:

Գեներալ Թորգոմ

Այստեղ հաջորդում են ստորագրությունները.

Ա. Արշագունի

Կարնո համայնքի հայ քահանա

Ս. Անանյան

Կարինում Հայաստանի պաշտպանության խորհրդի նախագահ

Օ. Արիստագեսյան

Ս. Քեքիկյան

Կ. Թուրիզյան

Ս. Արդայան

Բ. Ախիկյան

Ն. Մելիքյան

Հայաստանի պաշտպանության խորհրդի և նահանգային
պատվիրակությունների անդամներ

Ն. Բուլունյան

Ռ. Նիքաիլյան

Դ. Ադասի

Ն. Փիրումյան

Հայկական տարբեր կոմիտեների և նահանգային
պատվիրակությունների անդամներ

Հաքքի Փաշա

Քաղաքային խորհրդի փոխնախագահ

Հանդի Էֆենդի

Քաղաքային խորհրդի անդամ

Թուրք բնակչության ամենավեհ անդամներ

Հայերեն օրիգինալի վավերացված իսկական պատճեն

Փոխգնդապետ Դ. Դավիդյան

Հայկական ռազմական առաքելության գրասենյակի պետ